

הפקר פירות שביעית וחיובם בתרומות ומעשרות

א.

במסגרת הפולמוס הידוע של המב"ט והב"י בעניין מעמד פירות נכרים בשביעית וחיובם בתרומות ומעשרות, עוסקים הם גם בגדר הפקר פירות שביעית. המב"ט כותב בעניין זה כך:

דאטו ישראל שגדר כרמו ולא הפקירה בשנת השמטה יתחייב במעשר, הא רחמנא אפקרה לארעיה לעניים ולעשירים, ולכך אין שום חיוב מעשר, כ"ש דגוי (ח"א, יא).

וכנגד דבריו משיב הבית יוסף:

ומה שטען אטו ישראל שגדר כרמו ולא הפקירו וכו'. יש לומר שזהו כמודיע הדבר בסתום ממנו דאיכא למימר בהא אין הכי נמי שהיא חייבת, אף על גב דרחמנא אפקירה, כיון דאיהו לא אפקריה. ואפי' אם תמצוי לומר דפטורה, איכא למימר שאני התם דרחמנא אפקריה מה שאין כן בשל גוי וכו' (אבקת רוכל כד).

הפירוש המקובל למחלוקתם (עיין מנחת חינוך מצווה פד ובית רידב"ז ד, יג) של המב"ט והב"י הוא, שלדעת המב"ט הפקר פירות שביעית אינו תלוי כלל בדעתו של המפקיר אלא הפירות נהיים הפקר מאליהם ("רחמנא אפקרה לארעיה"), ואילו לדעת הב"י אין הדבר פשוט כלל ועיקר; ייתכן שהפקר פירות שביעית תלוי בהפקר בעלים, ואם לא הפקירם אה"נ אין הם הפקר ("כיון דאיהו לא אפקריה").

ולפי הבנה זו במחלוקתם הביא הרידב"ז (שם) הוכחה לשיטת המב"ט מן הירושלמי:

ומניין שהוא (פירוש: הפקר ב"ד) פטור מן המעשרות? ר' יונתן ברי' דר' יצחק בר אחא שמע להן מן הדא: אין מעברין את השנה לא בשביעית ולא במוצאי שביעית ואם עברוהו הר"ז מעוברת. וחודש א' שהוא מוסיף לא פטור ממעשרות היא? (פאה ו, א).

והנה, אם נבין שהטעם לפטור תר"מ בשביעית הוא משום שבעלי השדה מפקירים את הנמצא בשדה, כיצד מוכח מכאן שהפקר בית דין הפקר מועיל לפטור מתר"מ, והרי הטעם לכך שפירות פטורים מתר"מ בחודש הנוסף הוא שכולי עלמא מפקירים פירותיהם מחמת

הוספת החודש על ידי חכמים, אך במקום שבו בית דין עצמם גורמים להפקר הפירות מניין שנפטרו מתר"מ? אלא על כרחך מוכח שפירות שביעית הם אפקעתא דמלכא, ומופקרים ממילא, ומובנת הוכחת הירושלמי מעיבור שנת שביעית שהפקר בית דין פוטר מתר"מ.

ולענ"ד נראה ליישב ראיה זו לדעת הב"י, על פי מה שנבאר להלן שמלבד פטור פירות שביעית מטעם הפקר, הרי שישנו דין נוסף – השנה השביעית מופקעת מחיובי תרומות ומעשרות. לפי זה יש לבאר את כוונת הירושלמי, שבדומה לכך שיש בכוח החלת חלות השנה השביעית על החודש הנוסף על ידי בית הדין, בכדי לפטור מתר"מ, כך גם הפקר בית דין יכול ליצור פטור תר"מ, ואין כוונת הירושלמי שבעיבור שנת שביעית מופעל דין הפקר בית דין אלא רק להוכיח שבכוח חכמים להחיל דינים הפוטרים מתר"מ.

אלא שאף שמהירושלמי שהביא הרידב"ז אין הוכחה למב"ט, נלע"ד שיש להוכיח כשיטת המב"ט מירושלמי אחר:

מאימתי אדם זוכה בפירותיו בשביעית? ר' ירמיה סבר: משיתנם בתוך כליו. ר' יוסי סבר מימר: אפילו נתנם לתוך כליו לא זכה בהם, דהוא סבר דאינון דידיה ולית אינון דידיה
(שביעית ד, ב).

מפורש בדברי רבי יוסי שפירות שביעית אינם שייכים לבעלים אשר לוקט אותם, והוסיף על כך שאף אינו קונה אותם בעת נתינתם בתוך כליו. ואף רבי ירמיה לא נראה שחלק על רבי יוסי בעצם הנחתו שפירות שביעית "לית אינון דידיה", אלא רק במסקנתו שלפיכך יש חיסרון בדעת קונה ואין קניין על ידי נתינה בתוך כליו.

מכאן מוכח לכאורה כדעת המב"ט שאף ללא רצון הבעלים להפקיר את שדהו (שהרי רבי יוסי עוסק בעם הארץ הסבור "דאינון דידיה"), דין התורה גורם לפירות שביעית להיות הפקר.

ב.

ומאחר שמהירושלמי ראיה מוכרחת לכך שהפקר פירות שביעית הוא אפקעתא דמלכא, נלע"ד שכלל לא חלק הב"י על המב"ט בדבר זה. לשון הב"י היא "אין הכי נמי שהיא חייבת, אע"ג דרחמנא אפקירה, כיון דאיהו לא אפקירה", ונראה שהוא אינו חולק על המב"ט בכך דרחמנא אפקירה לפירות שביעית, אלא שסבר הב"י שעל אף "דרחמנא אפקירה", הרי שאם גודר את שדהו ומתנהג כבעלי השדה, קונה את פירותיו בכך וחוזר וזוכה בפירותיו, ובכה"ג אין הפקר מועיל לפטור מתר"מ, שהרי חזר וזכה בהם במחובר,

וכמפורש בירושלמי: "רב חסדא אמר הבקיר קמה וחזר וזכה בה ועבר והפריש ממנה תרומה הרי זו תרומה" (מעשרות א, א).¹

שוב ראיתי שכפירוש זה לכוונת הב"י כתב גם ר"מ קליערס בספר תורת הארץ (פ"ח, כא), והוסיף הוא לתלות את מחלוקת המב"ט והב"י בדין אי כל מילתא דאמרה תורה לא תעביד, אי עביד מהני או לא מהני. אי מהני, ממילא חל הקניין ויתחייבו הפירות בתרו"מ, אך אי לא מהני אינו קונה את הפירות במחובר, ולא יתחייבו בתרו"מ.

ולענ"ד תלייה זו צ"ע, דיעוין בשו"ת המהרי"ט (ח"א, א, סט) שחידש כי הדין דכל מילתא וכו' לא מהני, שייך רק במצב שאם תתבטל החלות של מה שעשה, ימצא שלא עשה איסור, אך אם אף ביטול החלות לא יפקיע את האיסור שעשה, לכולי עלמא מהני.

והנה הדבר פשוט שאם יבוא אדם ויגדור את שדהו בשביעית ויעמיד שומרים, אך יודיע שאין בכוונתו לזכות בפירות שבתוך שדהו והם הפקר, ודאי שיעשה בכך איסור; הרי התורה ציותה "והשביעית תשמטנה ונטשתה", דהיינו, שצריך להניח את הפירות נטושים לכל מי שירצה לבוא ולקחת את הפירות, ומה לי אם זכה בפירות או לא כל זמן שאינו מניח לאף אחד ליהנות מהם.

לכן נראה שבנידון שבו דנו המב"ט והב"י שגודר את שדהו ומתכוון לזכות בפירות, האיסור כלל אינו תלוי בשאלה אם זכה בפירות או שלא זכה בפירות, ולכן אף למ"ד דאי עביד לא מהני, במקרה זה לא שייך לומר שמדין אי עביד לא מהני, לא יזכה בפירות; גם אם דין זה יפקיע את קניין הפירות, עדיין יהיה בעל השדה עובר על מצוות "והשביעית תשמטנה ונטשתה".

ומלבד זאת הסברו של ר"מ קליערס צ"ע, שבפירושו גלומה ההנחה שפטור פירות שביעית מתרו"מ הוא משום הפקר, ולכן פטור הפירות מתרו"מ תלוי בשאלה אי עביד מהני (ואז כוונת הקניין מועילה, והפירות אינם הפקר אלא בבעלות בעל השדה) או אי עביד לא מהני (ואז כוונת הקניין אינה מועילה והפירות נותרים הפקר). אך באמת לענ"ד אין הכרח לומר כן, דיעוין בגמרא בסוגיית יאוש שלא מדעת (ב"מ כא ע"ב), שמבואר שם דפירות שהתיאשו מהם בעלים, כגון תאנה הנוטה לדרך ומצא תאנים תחתיה, פטורים מן

¹ פירשנו בדרכו של מהר"א פולדא שכוונת רב חסדא היא שבמקרה זה חייב להפריש, בעוד שדווקא הב"י (כס"מ תרומות ב, יב) הבין שאין חובה להפריש (כפי שמשמע לכאורה מהלשון "ועבר") אלא שאם הפריש תרומתו תרומה, ואין כאן המקום להאריך בזה. ועיין בשינויי נוסחאות במהדורת פרנקל על הרמב"ם שם, ובסוף לשון הרמב"ם באותה הלכה שמשמע שלא כב"י, אלא שחייב להפריש.

המעשר. ולפי דעת הנתיבות (רסב, ב) שיאוש אינו הפקר וממון שהתייאשו ממנו הבעלים עדיין נחשב בבעלותם אלא שחל עליו דין שמוטר לכל אדם, משמע שפירות המותרים לכל אדם פטורים מתר"מ אף שאינם הפקר. לפי זה, אפשר שאף לדעת המב"ט, גם פירות שביעית לא הופקעו מבעלות בעל השדה אלא שהתורה התירה אותם לכל אדם, וממילא פטורים הם ממעשר. לכן אין מקום לתלות את פטור הפירות בשאלה אם הם בבעלות בעל השדה שתלויה בשאלת אי עביד מהני או לא מהני אלא אף אם נאמר שהפירות הם בבעלות הבעלים, מאחר שסוף סוף מותרים הם לכל אדם, לא גרועים הם מפירות שהתייאשו מהם הבעלים.²

אלא שמדברי רבי יוסי בירושלמי שהבאנו לעיל, שמי שנתן את הפירות לתוך כליו לא זכה בהם, דהוא סבר דאינון דידיה ולית אינון דידיה, משמע שבאמת פירות שביעית הם הפקר גמור ולכן יש צורך בדעת קניין לקנות אותם.

ולענ"ד יסוד מחלוקת המב"ט והב"י הוא פשוט, דלשיטת הב"י התורה הפקירה את פירות שביעית או לכל הפחות נתנה רשות לכל אדם לזכות בהם, אך על כל פנים אם בעל השדה לא יפקיר את הפירות ויתכוון לזכות בהם, ממילא ייתכן שהופכים הם לשלו וחייבים בתר"מ. ולדעת המב"ט הפקר פירות שביעית הוא דין מתמשך שחל על גידולי הקרקע בשביעית, וממילא לא יהני מה שיתכוון בעל השדה לזכות בגידולי השדה, שכן בכל שעה ושעה נהפכים הפירות להיות שוב להפקר. לפי הסבר זה מסברה נראה יותר כדעת המב"ט, שכן קשה למצוא טעם לכך שנאמר שהתורה מפקירה את השדה באופן חד פעמי ושלפיכך אם יזכה בה מחדש הבעלים לא יחול ההפקר מחדש.

² דברינו צ"ע לכאורה מהמשנה בפאה: "הלקט והשכחה והפאה של עובד כוכבים חייבין במעשר אלא א"כ הפקיר" (ד, ט), שמשמע מזה שאף אם נכרי מניח את הפירות, כיון שאין מעשהו מועיל, שדין לשו"פ לא שייך בנכרי, אין הפירות פטורים עד שיפקיר. וזה לכאורה לא כפי שכתבנו למעלה, שגם פירות שאינם הפקר פטורים מתר"מ אם מותר לכל אדם לקחתם.

וצ"ל שאין זה דומה ליאוש לשיטת הנתיבות, שאף שאינו הפקר, על כל פנים היאוש נחשב לחלות בממון שמוטר לכל אדם לקחתו, שזאת גרועותא בבעלות – בדרך כלל בעלות מונעת מכל אדם אחר להפוך להיות בעלים, ואילו לאחר יאוש, אף שהבעלים נותר בעלים, אין הבעלות מונעת זאת.

וכן מוכח, שאף להבנת הנתיבות יאוש הינו חלות ממונית, מכך שאם אמר נתייאשתי מפלוני עבדי, הרי זה כאילו הפקיר עבדו (גיטין לט ע"ב). ולכאורה הדבר תמוה – אם יאמר אדם לעבדו שמרשה הוא לו לקנות את עצמו, וכי יוכל העבד לקנות את עצמו ללא שום מעשה של האדון? אלא על כרחך כפי שבארנו, שגם להבנת הנתיבות יש ביאוש חלות בחפצא, ברם אין זו חלות הפקר אלא הפקעה חלקית של הבעלות.

.ג

כל הדיון בדברינו עד כאן הסתמך על ההנחה שפטור פירות שביעית מתר"מ נובע מהיותם הפקר וכדמשמע מסוגיית הגמרא בעניין זה בראש השנה:

אמר רבה: אתרוג בת ששית שנכנסה לשביעית פטורה מן המעשר ופטורה מן הביעור. ובת שביעית שנכנסה לשמינית פטורה במעשר, וחייבת בביעור. אמר ליה אביי: בשלמא סיפא לחומרא [דאזלינן בתר חנטה לחייב בביעור; י"ן], אלא רישא, פטורה מן הביעור אמאי דאמרינן זיל בתר חנטה, אי הכי תיחייב במעשר [שהרי אינה הפקר; י"י]. אמר ליה: יד הכל ממשמשינן בה, ואת אמרת תיחייב במעשר (טו ע"א).

וכתבו תוס' שם (ד"ה יד הכל) שלא נצרך רבה לטעם "יד הכל ממשמשינן בה" אלא רק למ"ד שהמועד הקובע את שנת האתרוג לכל דבר הוא חנטה ולכן גם לעניין מעשר שייך אתרוג בת ששית שנכנסה לשביעית לשנה השישית. אך למ"ד דאתרוג אחר לקיטה למעשר ואחר חנטה לשביעית, לא צריך לטעם זה, ואפשר להבין את דעת רבה בפשטות, שלעניין מעשר האתרוג נחשב כאתרוג של שביעית ולכן פטור ממעשר אף שאינו קדוש בקדושת שביעית. וכוונת התוס' צ"ע, שהרי פטור פירות שביעית מתר"מ נובע מהיותם הפקר, ואם האתרוג אינו קדוש בקדושת שביעית, מדוע שיהיה פטור מתר"מ.

ונראה, שעל אף שמהגמרא משמע כי פטור פירות שביעית מתר"מ הוא משום שהם הפקר, הרי שבמדרשי ההלכה משמע שיש פטור מיוחד לפירות שביעית מתר"מ, ותובן כוונת תוס'. יעוין בספרי, שמלבד טעם הפקר ישנו מקור מפורש לפטור פירות שביעית מתר"מ:

מיכן אמרו ערב יום טוב האחרון של פסח של רביעית ושל שביעית היה ביעור; ברביעית מפני מעשר עני שבשלישית, בשביעית מפני מעשר עני שבששית. יכול אף שנה שביעית תהא חייבת במעשר, תלמוד לומר, 'שנת המעשר' שנה שחייבת במעשר, יצתה שנה שביעית שאינה חייבת במעשר. יכול יהו שני מעשרות נוהגים בה, תלמוד לומר: 'שנת המעשר', מעשר אחד נוהג בה ואין שני מעשרות נוהגים בה. אין לי אלא מעשר עני שבו דבר הכתוב מנין לרבות שאר מעשרות תלמוד לומר 'מעשר תבואתך' ריבה (דברים קט).

וכן איתא במכילתא:

'ויתרם תאכל חית השדה' למה נאמר, לפי שהוא אומר 'עשר תעשר', שומע אני אף פירות שביעית במשמע, כשהוא אומר 'לך ולבהמתך', הקיש אדם לבהמה, מה בהמה

אוכלת מהראוי לה בשביעית שלא מעושר, אף אדם אוכל מן הראוי לו בשביעית שלא מעושר (מסכתא דכספא משפטים כ).

כך יש להבין גם את כוונת הספרי בעניין חיוב עיסת שביעית בחלה:

'לדורותיכם', להביא את עיסת שביעית שהיא חייבת בחלה. שהיה בדין, מה שאר פירות שחייבים במעשר פטורים מן החלה, עיסת שביעית שפטורה מן המעשר, אינו דין שתהא פטורה מן החלה. והרי לקט שכחה ופאה יוכיחו שפטורים מן המעשר וחייבים בחלה והן יוכיחו לעיסת שביעית שאע"פ שפטורה מן המעשר תהיה חייבת בחלה! לא – אם אמרת בלקט שכחה ופאה שמינם חייבים במעשרות, לפיכך חייבים בחלה, תאמר בעיסת שביעית שמינה פטור מן המעשרות לפיכך תהיה פטורה מן החלה, ת"ל: 'לדורותיכם' – להביא את עיסת שביעית שתהא חייבת בחלה. מיכן אמרו האוכל מעיסת שביעית עד שלא הורמה חלתה חייב מיתה (במדבר קי).

ולכאורה קשה להבין את הטענה שאם עיסת שביעית פטורה מן המעשר קל וחומר שתפטור מן החלה, שהרי הפטור ממעשר הוא משום שהיא הפקר ואילו בעת גלגול העיסה אינה הפקר (אם הייתה הפקר, אה"נ שהייתה פטורה מחלה),³ ולכאורה זהו קל וחומר שאין בו טעם. אלא על כרחך שגם כאן הספרי מתבאר על פי ההנחה שישנו פטור מיוחד מתר"מ לפירות שביעית, ולפיכך ישנו הבדל עקרוני בין פירות שביעית לפירות יתר השנים שהיה מקום ללמוד ממנו גם לעניין חלה בדרך של קל וחומר. זו לכאורה גם כוונת הספרי בסוף דבריו "שמינה פטור מן המעשרות", דהיינו שפירות השנה השביעית הם מין פרות הפטור מתר"מ.⁴

³ כך משמע ברמב"ם (בכורים ח, ו) שכתב שאם הפקיר את העיסה וזכה בה קודם שתתגלגל ואח"כ גלגלה, הרי זו חייבת בחלה, ומשמע שאם זכה בה רק לאחר גלגול, הרי היא פטורה מחלה.

⁴ אך יעוין במשנה: "בו ביום אמרו עמון ומואב מה הן בשביעית גזר ר"ט מעשר עני וגזר ר"א בן עזריה מעשר שני" (ידיים ד, ג). נחלקו התנאים אם מפרישים באותה שנה מעשר עני או מעשר שני, ומשמע שהיה פשוט לתנאים שבעמון ומואב שבהן אין השביעית נוהגת אך מפרישים תר"מ מדרבנן, יש להפריש בשנה השביעית.

העולה, שפטור השנה השביעית מתר"מ הוא מדין קדושת שביעית שבפירות והיותם הפקר, שכן אילו השנה השביעית הייתה מופקעת מתר"מ ללא תלות בדין קדושת שביעית, היה הפטור צריך לחול גם בעמון ומואב. אך כמובן אין מכאן ראיה מוכרחת, שכן ייתכן שכשתיקנו חכמים את חובת תר"מ בארצות אלו, תיקנו מלכתחילה שתחול גם בשנה השביעית, אלא שבפרטי התקנה נחלקו התנאים האם תקנו שתחויב שנה זו במעשר שני או במעשר עני.